



## National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2024; 1(56): 215-217

© 2024 NJHSR

www.sanskritarticle.com

**Dr.T.venkateswarlu**

MA.PhD., Lecturer in Sanskrit,  
GOVT. College for Men (A),  
Kadapa, Andhra Pradesh, 516004.

### आर्याणां चिकित्साशास्त्रे गणिते च उत्कृष्टता

**Dr.T.venkateswarlu**

रामायणकालस्य वैद्याः शल्यविधिविषये अपि सुविदिताः आसन् । शल्यचिकित्सकाः “शल्यकृत्” इति उच्यन्ते स्म। ते गर्भाशयस्य शल्यक्रियायाः (शल्यक्रियायाः) विषये अपि जानन्ति स्म। लङ्कायां सीतायाः असहायस्थितिं शोचन्त्याः वचनाभ्यां वयं उपर्युक्तं ज्ञास्यामः ।

अहमेव जगत् सृजन् अहमेव योनिः सृज्यते, च  
सरैः शितैः श्रेयसाति रक्षा सेन्द्रः ॥ (5-28-6)

अर्थात् "यदि रामः कालेन आगत्य मां न तारयति तर्हि अमानवीयः रावणः मम अङ्गानि तीक्ष्णैः बाणैः छिनत्ति - यथा शल्यचिकित्सकः गर्भं गर्भात् अपसारयितुं तीक्ष्णयन्त्रैः गर्भं छिनत्ति। अतः प्राणघातकप्रसवकाले शल्यचिकित्सकः गर्भाशयस्य शल्यक्रियाम् अकरोत् इति ज्ञायते ।

नेत्रचिकित्सा

यदा कैकेयी दशरथेन सह सम्भाषणं कुर्वती आसीत् तदा सा राजा अलारकस्य उदाहरणरूपेण उल्लेखितवती ।

आर्याः चिकित्साशास्त्रे गणिते च उत्कृष्टाः आसन्

वेदपारगः ब्राह्मणः यदा याचते स्म तदा सः प्रसन्नतया नेत्राणि उद्घाट्य दत्तवान् । (यचमनेश्वरके नेत्रे उद्धृत्य विमन दादौ २- १४- ५)। अस्याः घटनायाः कारणात् केचन जनाः वदन्ति यत् परनेत्रं संलग्नं कृत्वा अन्धेभ्यः दृष्टिः दातुं नेत्रचिकित्सा तदा लोकप्रियः अभवत् ६९

अहल्या सह व्यभिचारं कृत्वा इन्द्रस्य पौरुषं पुत्रं कामं शप्तवान् गौतम मुनिः । तस्य प्रभावात् इन्द्रस्य अण्डकोषाः छिन्नाः पतिताः च अभवन् । फलतः इन्द्रस्य प्रजननशक्तिः नष्टा अभवत् । अथ आगताः देवपितरः बकस्य अण्डकोषान् छित्वा इन्द्रे योजयन्ति स्म। (उत्सत्य मेश वृषण सहस्राक्षम न्यवेशासायन 1-49-9) अत एव पुनरुषः। तत्कालीनवैद्यानां माहात्म्यं कठिनतमेषु शल्यक्रियासु अपि एतेषां बुद्ध्या हरणानां माध्यमेन ज्ञायते ।

रामायणे व्याधिपशूनां यूथानां च वर्णनानि सन्ति । बहुषु स्थानेषु ज्वरपीडिताः गजाः रूपकैः चित्रिताः सन्ति। (अश्वस्थ मिवाकुञ्जरम् २-५८- ३५; ज्वारथुरोनाग यिव व्यथतुरः २-५१-२७) लङ्कायां शगुनवर्णनं रावणेन सह विभीषणम्।

सः अवदत् - "भवतः खराः उष्ट्राः च व्याधिग्रस्ताः सन्ति। कियत् अपि चिकित्सा कृता तथापि ते रोगाः निवारयितुं न शक्यन्ते।" (खरो ज्ञानस्वतारा राजन भिन्नरोमः श्रावन्ति च सस्वभा वेव तिष्ठन्ते विधानैरपि चिन्तिता ६-१०-१८) एतेषां आधारेण वयं ज्ञातुम् शक्नुमः यत् पशुचिकित्सा पशुचिकित्सकाः च प्रचुरतायां सन्ति।

**Correspondence:**

**Dr.T.venkateswarlu**

MA.PhD., Lecturer in Sanskrit,  
GOVT. College for Men (A),  
Kadapa, Andhra Pradesh, 516004.

### प्रसूति विज्ञान

रामराज्यस्य वर्णनं कुर्वन् वाल्मीकिः तेषु दिनेषु स्त्रियः प्राणानां कृते किमपि संकटं विना प्रसवम् कुर्वन्ति इति दर्शितवान्। (अरोगा अनर्थनारायः ७-४१-१९) अनेन तत्कालीनप्रसूतिविज्ञानं सुप्रसिद्धमिति ज्ञायते। दासी धात्री इति उच्यते स्म। अकालजन्मेषु दासीः शिशवः नेतिकुण्डेषु स्थापयित्वा पालयन्ति। सगरस्य कनिष्ठा भार्या सुमथिः मांसभूणं जनयति स्म। तस्मात् असंख्य अल्पायुषः अर्धजीवाः उद्भूताः, दासीः तान् नेतिपूरितघटेषु निक्षिप्य यावत् बालकाः मृदुः न भवन्ति तावत् सावधानीपूर्वकं पोषयन्ति स्म उन्नत

(घृत पुष्पेषु कुं वेशं धात्र्यस्थान समवर्तयन् १-३८-१८) २.

नेतिः गुणः अस्ति यत् पित्तमूत्रं च शीघ्रं न परिभ्रमति। अतः समानतापमानेन शिशुं वर्धयितुं उत्तमं साधनं भवितुम् अर्हति।

प्राचीनमिश्रिणीनां इव रामायणकालस्य भारतीयाः अपि दाहसंस्कारे निपुणाः आसन्, शवस्य सङ्गतात् रक्षणार्थं केनचित् विशेषतैलानां, लेपनानां च उपयोगं कुर्वन्ति स्म। यदा दशरथमहाराजः मृतः, तदा पुत्रान् विना दाहसंस्कारः न हितकरः इति मत्वा तस्य मन्त्रिणः राज्ञः शरीरं तावत्पर्यन्तं रक्षन्ति स्म, यावत् भरतः तैलपूरितस्य विशालस्य कलमात् आगतः - (तैलाद्रोष्यं तादा मत्यः सं वेस्यजगतिपतिम्-२-६६-१४) उत्तरकाण्डे एतादृशाः शवसंरक्षणस्य प्रसङ्गाः वर्णिताः सन्ति। एकदा ब्राह्मणः रामस्य गृहं प्रविश्य अकालमृतस्य पुत्रस्य पुनरुत्थानं कर्तुं प्रार्थितवान्। बालकस्य शरीरं यावत् सः मृत्युकालं न जानाति तावत् लक्ष्मणं रामः आज्ञापयत्। ब्राह्मणः बालकस्य शरीरं तैले निमज्ज्य सुगन्धिततैलादिभिः आवश्यकैः सह सम्यक् व्यवस्थापयितुं पृष्ठवान्। (7-75-8, 4) तथैव ब्राह्मणाः राज्ञः यज्ञस्य समाप्तेः परं शरीरं वहन्ति स्म।

पटैः पुष्पमालैः मसालैः च अन्त्यपर्यन्तं संरक्षितम्। (तच्च देहं नरं द्रस्य रक्षन्ति स्वन्दविजोत्तमः गन्धैर्मल्यश्चव साईंश्च पौरभृत्यसमन्वितः ७-५७-११) पथ्या को चिकित्सा के दौरान उच्च प्राथमिकता दी गई। रोगात् रक्षणार्थं रोगस्य चिकित्सायै रोगी आहारं ददति, अज्ञात्वा कृतं दुष्कृतं रोगस्य आह्वानं इव भवति। (अपथ्यैः स सम्भुक्ते धतिर्नरसे यथा २-६४-५९); (अपथ्याव्याञ्जनोपेतं भुक्त मन्न मिवतुरं 3-12-71) मनुष्यः सदा सम्यक् भोजनं कुर्यात्। सः अतिभोजनात् रोगी अभवत्। (तदन्ना मापि भोगताव्यं जीर्यते यदानमयम् ३-५०-१८) प्रियमाणो भेषजपानकम्, अन्नं तस्य न रुचिकरम्।

(नप्रति जग्रह मर्तुकं यिवौषधां ३-४०-१; विव्रव यिवौषधां ६-१७-१५; मुमुर्लोन्नथु सर्वेषं यत्पथ्यं तन्नरोचिते ३-५३-१७)

### मानव शरीर विज्ञान

मानवशरीरसंरचनायाः ज्ञानं तत्कालीनवैद्यानां कृते उत्तमम् आसीत्। वाल्मीकिः स्वकाव्ये शरीरस्य अङ्गानाम् अत्यन्तं सुष्ठु उल्लेखं कृतवान् अस्ति। तस्मिन् दिने रोगी तस्य आकारं आसनं च दृष्ट्वा जीवनं वा किमपि प्राप्तम्।

रावणस्य शक्तिशतस्य लक्ष्मणः मृतः इति राघवः कल्पितवान्। परन्तु सुशेना वैद्यः रोगस्य निदानं कृत्वा एवम् उक्तवान्। "हे नरश्रेष्ठ! तव भ्राता लक्ष्मणः न मृतः। तस्य मुखस्य किञ्चित् अपि परिवर्तनं न जातम्। तस्य मुखस्य कृष्णचायः नास्ति। तस्य मुखं प्रियवचनवत् प्रकाशते। तस्य हस्ताः पद्मवत् मृदुः, तस्य चक्षुः शुद्धाः। मृतानां भूतानाम् आभासः न एवम्। अतः, तेषां चिन्ता न प्रयोजनम्। तस्य शरीरे तथापि जीवनं वर्तते। हृदयं स्पन्दते। एतत् सर्वं सूचयति अस्मान् यत् सः जीवति।" (६-१०१-२४, ८) चिकित्साशास्त्रस्य मुख्यं लक्ष्यं जरा, रोगः, मृत्युः च अस्ति। प्रत्येकं युगे वैद्याः अनेके प्रयोगाः कृतवन्तः येन मानवं अस्मात् उद्धारयितुं शक्यते। तस्मिन् ते अतीव सफलाः अभवन्। रामायणे मनुष्यस्य अमृतत्वप्राप्त्यर्थं प्रयत्नानाम् अपि वर्णनं कृतम् अस्ति।

अजरा विजयाश्चैव कथमश्यामो निरमयः\_ जरारोगविमुक्तं कथं अमृतत्वं प्राप्नुमः इति कामना प्रेरिताः देवदानवः समुद्रं मथयन्ति स्म अमृतं प्राप्तुं। (1-45-16) एतदर्थं मृतसंजी मृतः आविष्कृत आयुर्वेदिकौषधानि यथा वाणी रसायनम्। साम्राज्यवादीनां राक्षसानां मृत्युं विहाय किमपि भयं नास्ति। अतः ते अमृतत्वस्य सिद्ध्यर्थं घोरं तपस्यं कृतवन्तः। सर्वभूतानां तु परमविकासः ते। तस्मात् कोऽपि अप्रतिरक्षितः नास्ति। (यहगथिका सर्वभूतानं तड्गतिं थेषि त गतः २-७२-१५) यमधर्मराजः तेषां शासनम् अनुसृत्य जगति सर्वान् जीवान् दयान् दयालुतया वा फसयति।

### कुक्कुटविज्ञानम्

रामायणे नानाविधपशुवर्णनानि गुणानि च प्रचुराणि दृश्यन्ते। पशवः मुख्यतया द्विविधाः आसन्। ते "नाग-राजम्" (नगरेषु दृश्यमानम्) "राष्ट्रजम्" (ग्राम्यक्षेत्रेषु दृश्यमानम्) च। पशुशरीरे परिस्थितीनां प्रभावः स्पष्टतया दृश्यते। सम्पत्तिः स्वस्य दूरदर्शनेन विस्मितानां वानराणां कृते व्याख्यातवान् यत् कथं पक्षिणः सूक्ष्मदृष्ट्या वा स्थूलदृष्ट्या वा स्वभोजनं प्राप्तुं समर्थाः अभवन् "पक्षिणः भोजनं यथा यथा दूरं भवति तथा तस्य दृष्टिः तीक्ष्णा भवति। तस्य उड्डयनं यावत् उच्चतरं भवति। शृगालः, कपोतः इत्यादयः।"

भूमौ भोजनार्थं व्याघ्रपक्षिणः। अतः ते आकाशे अतीव नीचम् उड्डियन्ते। किञ्चित् ऊर्ध्वं काकादिपक्षिणः वृक्षाणाम्भक्षकाः। तेभ्यः

अपि उच्चतराः गरुडाः काकाः च उड्डीयन्ते । गरुडाः तस्मात् अपि उच्चतरं उड्डीयन्ते। रूपबलं प्रेम्णः पूर्णाः हंसाः उच्चतरम् अपि उड्डीयन्ते। तेभ्यः अधिकं उच्चैः शृगालः उड्डीयते। अस्माकं जन्म अपि पक्षी इव अभवत्। अत एव अस्माकमपि दूरदर्शनशक्तिः दीयते। शतयोजनादूरं पश्यामः स्वाभाविकतया वा अधिकम्” इति। (४-५८-२४, ७) इति। मानवप्रवृत्तिभिः सह निकटसम्बद्धाः गजाः, अश्वाः च सूक्ष्मदृष्टिः अपि भवन्ति । तेषां सम्बन्धिनि बहवः रोचकाः विषयाः रामायणे वर्णिताः सन्ति । तेषु दिनेषु मुख्यतया सप्तविधाः गजाः प्रयुक्ताः आसन् । (1) भद्रा - अस्य उपांगाः अत्यल्पाः सन्ति । (2) मन्द्रा = अस्य अङ्गानि दीर्घविस्तारेण स्थूलानि भवन्ति। (३) पशुः अस्य जातिस्य गजानां शरीरं विस्तृतं भवति। (४), (५), (६) ६ -, - ; -

(7) भद्रा - मन्द्रः प्रथमत्रिजातीयसंयोगात् उत्पन्नः पशुः । गजः स्वामिनाधः सदा भ्रमति। गजस्य यूथात् विच्छिन्नस्य अनेकानि वर्णानि वयं प्राप्नुमः। (युधां सिंह सन्निधां बद्धम् 2-66-20) गजवधुमिवा 5-17-22;

प्रायः कवयः अनाथस्त्रीणां यूथविच्छिन्नगजानां च तुलनां कुर्वन्ति, (५-१९-१८)।

पशु प्रशिक्षण विज्ञान

are गजानां प्रशिक्षणस्य, पालनस्य च विज्ञानं 'गजशिक्ष' इति उच्यते स्म। रावणस्य दुर्गे गजाः शत्रुगजान् पराजयितुं समर्थाः धनिनः कुलीनाः आसन् । ते युद्धवत् स्थिराः भवितुम् अर्हन्ति। प्रशिक्षित, [कुली कं रूप संपन्नासगजन | परागजरुणं, शिक्षितं गज शिक्षा मैरवत समन्युधि ५- ६- ३२] ]

गजानां वानराणां च जन्ममरणयोः विग्रहः ।

मायाजलेन गजानां वशीकरणस्य शिक्षा तेषु कालेषु अतीव लोकप्रियम् आसीत् ।

रामायणे बहुविधाश्वमृगाणां वर्णनानि विशेषतया दृश्यन्ते, तस्य पिता रामः । सः गजान् बहु प्रेम्णा पश्यति स्म । इन्द्रस्य सारथिः। मातली इन्द्रजित्तु रावणरथाः अस्त्रसञ्चाविशारदाः । मृगाणां बहुविधाः आसन् । (१) श्रीमार - तेषां स्थूलः कृष्णरोमपुच्छः भवति। (२) चमार तेषां स्थूलं श्वेतपुच्छम् आसीत् । (३) वृषत्-अस्य बिन्दवः आसन् (४) कदली-अस्य फरः मृदुः स्निग्धः च आसीत्, अग्राणि च नीलवर्णाः आसन् । (५) प्रियकी - अस्य केशाः स्निग्धाः स्निग्धाः च आसन् । (५) गोकर्णः - एतेषां गोवत् बृहत् कर्णाः आसन्।

पञ्चवतीयां रामस्य आश्रमे बहुविधाः मृगाः दृश्यन्ते। अश्वथरी (कश्चरा गदः) - गदस्य अश्वस्य च संभोगेन उत्पन्नः संकरः पशुः । अस्य भ्रूणः सामान्यतया बहिः न आगच्छति । अस्मिन् कर्मणि अश्वथरी

म्रियते। अश्वथरी स्वगर्भं हन्ति इति वचनं इन्दुना लोकप्रियम्। (उदर्भ द्विजहन्ति स्वगर्भभोश्च तारिमीव ३-४८-४) व्याघ्रः पुच्छं पदानि कञ्चित् न सहते। (बालावम्पा शारदुलोवाला धेराभि मार्श र-१९

नुम् 2.61-19) व्याघ्रः अन्यैः हतं पशुं न खादति। (नप रेनहृतं भक्ष्याम् व्याघ्रः खदिथु मित्यते (२- ६१-१६) गोमायुवु (गदरा), शिव (मोजा गीदड), गृध्राम (गरुड), बिडालम, सरिसरूपम (पर्वत नाग), कपोतं अशुभ पशवः मन्यन्ते स्म ।

औषधमायां च सर्पाणां वशीकरणं कर्तुं शक्यते इति ये मन्यन्ते ।

रेखीय गणित

रामायणकाले वयं पश्यामः यत् ज्यामितिः प्रचलति स्म । वेदङ्गानाम् एकः शाखा 'कल्प' अथवा कर्मकाण्डः, कल्पसूत्रे (१-१४-४०) न केवलं कर्मकाण्डः, अपितु यज्ञवेदस्य निर्माणार्थं नियमाः अपि सन्ति। अस्मिन् एव सन्दर्भे प्राचीनभारते रेखीयगणितीयनिरीक्षणस्य आरम्भः अभवत्। सत्यं वक्तुं रेखीयगणितं केवलं मञ्चनिर्माणस्य विज्ञानम् आसीत्। तत्कालीनजनानाम् धार्मिकजीवने यज्ञानाम् महत्त्वम् आसीत्। अतः तेषां निर्वहणार्थं रेखीयगणितस्य ज्ञानम् अनिवार्यम् अस्ति। सावधानीपूर्वकं परिमिते यज्ञभूमिमां मञ्चस्य स्थापनां यज्ञोत्सवे अत्यावश्यकं मन्यते स्म। तेषां व्यवस्था अपि यज्ञस्य परमदेवस्य पक्षे कृता। (वेदिस्थल विधाननि चैतन्यायत नानिचा राघवः आश्रमस्य संस्थापकः आसीत् । २-५६-३८) यस्य कृते तेषां संरचनायाः, कार्यविधिनियमस्य च ज्ञानम् आवश्यकम् अस्ति । तदर्थं कोणवर्गवृत्तस्य ज्ञानम् आवश्यकम्। रेखागणितशास्त्रे कलाकारानां कौशलं नगरस्य निर्माणनिर्माणकलाविकासस्य प्रमाणम् इति वक्तव्यम्। इष्टकानां प्रयोगः (यिष्टकः) अपि ज्यामितिविकासस्य प्रतिनिधित्वं करोति । (इष्ट कश्च यथा न्यायं करितश्च प्रमाणाथः चितग्नि ह्यनै सत्त्वं कुसलाह शिल्प कर्मभिः १- १४- २८) यतो हि गुणनगणितदीर्घता, क्षेत्रफल, आयतन इत्यादीनां परस्परसम्बन्धः इष्टकानिर्मितभित्तिभिः, मञ्चैः, शङ्कुभिः (पिरामिडैः) सहजतया अवगम्यते। अद्यत्वे पाश्चात्यविद्वांसः अपि रेखीयगणितस्य विकासे प्राचीनभारतीयनेतृत्वस्य प्रशंसाम् कुर्वन्ति ।